

T. XXVII (2024) Z. 3 (75)
ISSN 1509-1074
10.24425/rhpp.2024.151854

ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ

Nauka i Sztuka (October 1945
– September 1948): The first
learned journal published in
Poland's Western Territories
after World War II

**„Nauka i Sztuka”
(październik 1945 –
wrzesień 1948) —
pierwsze czasopismo
naukowe na Ziemiach
Zachodnich w okresie
powojennym**

Instytut Nauk o Informacji i Mediach
Uniwersytet Wrocławski
pl. Uniwersytecki 9/13
PL 50-137 Wrocław
e-mail: bozena.koredczuk@uwr.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-0388-9346>

**Bożena
KORED CZUK**

KEY WORDS:

Polish press after 1945, Poland's Western Territories, Wrocław (1945–1948), learned journals, editorial policy, the press and propaganda, Julian Krzyżanowski (1892–1976), Stefan Maria Kuczyński (1904–1985)

SŁOWA KLUCZOWE:

Nauka i Sztuka”; czasopismo naukowe, prasa we Wrocławiu i w Jeleniej Górze w latach 1945–1948; powojenna propaganda prasowa; Ziemie Zachodnie; Ziemie Odzyskane

Streszczenie

Miesięcznik „Nauka i Sztuka” wychodził w latach 1945–1948 jako pierwsze powojenne polskie czasopismo naukowe wydawane na Ziemiach Zachodnich. Redaktorami byli początkowo Julian Krzyżanowski i Stefan Maria Kuczyński, później już tylko drugi z wymienionych. Dużo uwagi na jego łamach poświęcono nauce, literaturze, sztuce i kulturze oraz tematyce regionalnej. Rok 1948 okazał się niekorzystny dla prasy wrocławskiej, gdyż czasopisma, które drukowały teksty autorów o przedwojennym rodowodzie publicystycznym, a zbyt słabo propagowały wiedzę o Ziemiach Zachodnich i ich piastowskich korzeniach zgodnie z doktryną władzy ludowej, przestały się ukazywać. Taki też los spotkał „Naukę i Sztukę”. Celem artykułu jest analiza formalna i omówienie jego wybranej zawartości treściowej. Zastosowanie metod: historycznej, bibliograficznej oraz analizy i krytyki piśmiennictwa, ze szczególnym uwzględnieniem informacji dotyczących regionu, głównie Ziem Zachodnich/ Ziem Odzyskanych pozwoli na pokazanie, że utrzymując wysoki poziom merytoryczny i gromadząc doborowych autorów, tytuł ten miał niewielki udział w kreowaniu upolitycznionej historycznej świadomości indywidualnej i zbiorowej czytelników, co niewątpliwie zdecydowało o szybkim zaprzestaniu jego wydawania.

Summary

The monthly *Nauka i Sztuka* [*Science and Art*] was the first learned magazine to be published in Poland's Western Territories after 1945. Initially, it had two chief editors, Julian Krzyżanowski and Stefan Maria Kuczyński; soon, however, the latter resigned his post. The magazine covered developments in science, literature, the arts, culture, as well as regional themes. In 1948, as the communist authorities tightened the screws on the Wrocław media that did not cut ties with authors who had entered journalism before the war or that did not do enough to educate their readers about the new Western Territories and their Polish past, *Nauka i Sztuka* ceased publication. Combining the historical, bibliographical and critical approaches, this article presents a formal analysis of the magazine's profile and an examination of some parts of its content. An assessment of its treatment of themes connected with the Western, or 'Recovered Territories', shows that it consistently kept on high standards, not least by relying on knowledgeable and competent authors. What they wrote could hardly contribute to the formation of a properly politicized historical consciousness, both on the individual and the collective level, that the new regime badly needed. In these circumstances, the decision to shut down *Nauka i Sztuka* was only natural.

Wstęp

W wyniku decyzji konferencji poczdamskiej (17 lipca – 2 sierpnia 1945 r.) Ziemie Zachodnie, które do końca drugiej wojny światowej stanowiły terytorium Niemiec, zostały włączone do Polski. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej popierał tę decyzję, argumentując wielowiekowe związki tych terenów z Macierzą i ich historyczne znaczenie dla Polski. Stąd już w lutym 1945 r. powołane zostało Biuro Ziem Zachodnich, a 27 listopada 1945 r. utworzono Ministerstwo Ziem Odzyskanych w celu uporządkowania sytuacji na tych terenach, które istniało do 11 stycznia 1949 roku. Niebawem ziemie te zaczęto zasiedlać i zagospodarowywać, dążąc do jak najszybszego dokonania procesu ich integracji z resztą kraju. Wykorzystywano w tym celu różne środki propagandowe, szczególnie prasę, będącą jednym z priorytetowych przedsięwzięć w zakresie organizacji polskiego życia naukowego i kulturalnego na Ziemiach Odzyskanych. Traktowano ją jako narzędzie popularyzacji nauki i kultury regionalnej, ściśle połączonej z kulturą ogólnopolską. Starano się w ten sposób uświadomić obywateli polskich, w przeważającej części repatriantów ze wschodnich rubieży Rzeczypospolitej oraz przesiedleńców z centralnej Polski, że jest to ich nowa „mała ojczyzna”, mająca przecież historyczne piastowskie korzenie.

W pierwszych powojennych latach zaczęto wpływać na uczonych, szczególnie historyków, aby prowadzili badania naukowe ukierunkowane głównie na dzieje Ziem Zachodnich, udowadniając ich polski rodowód. U schyłku lat 40. XX wieku naciskano na piszących, aby koniecznie wykazywać „wszelkie przejawy polskości, jakie miały miejsce w przeszłości” na tych terenach. Dążono przy tym do tego, żeby wyniki tych badań były szybko upowszechnione, stąd tak duże zainteresowanie władzy ludowej prasą¹, w tym czasopismami naukowymi. Uznano odgórnie, że naczelna w nich powinna być tematyka historyczna zgodna z nową ideologią, dlatego

¹ W. Szajkiewicz, *Prasa wrocławska w roku 1945*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1973, t. 12, z. 1, s. 57–60, online: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Rocznik_Historii_Czasopiśmiennictwa_Polskiego/Rocznik_Historii_Czasopiśmiennictwa_Polskiego-r1973-t12-n1/Rocznik_Historii_Czasopiśmiennictwa_Polskiego-r1973-t12-n1-s57-84/Rocznik_Historii_Czasopiśmiennictwa_Polskiego-r1973-t12-n1-s57-84.pdf [dostęp: 25.04.2024].

redakcje periodyków mieściły się najczęściej w dużych miastach leżących na Ziemiach Zachodnich. W przypadku „Nauki i Sztuki” był to Dolny Śląsk, głównie Wrocław i Jelenia Góra. Do Wrocławia bezpośrednio po wyzwoleniu, mimo że był w 80 proc. zniszczony w wyniku działań wojennych, 10 maja 1945 r. przybyła grupa naukowo-kulturalna z byłym rektorem Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie prof. Stanisławem Kulczyńskim na czele. Zaczęto organizować, na bazie niemieckich wyższych uczelni, polski Uniwersytet i Politechnikę, jednocząc ludzi nauki, kultury i literatury przybyłych tutaj ze Lwowa i z innych miast kresowych oraz z centralnej Polski. Z kolei Jelenia Góra była miastem, które w czasie działań wojennych, w przeciwieństwie do Wrocławia, nie zostało prawie w ogóle zniszczone, a zachował się w nim, w bardzo dobrym stanie, ponemiecki poligraficzny park maszynowy, niezmiernie przydatny dla nowo powstających polskich wydawnictw.

Jak stwierdził Janusz Albin, „Nauka i Sztuka” w chwili powstania była „pierwszym po wojnie poważnym czasopismem naukowym w Polsce”², ale mimo to nie doczekała się szerszego omówienia, jedynie wzmiankowano o nim przy okazji opracowywania syntez poświęconych czasopismom dolnośląskim tego okresu³. Dlatego niniejszy artykuł ma charakter wstępny i pokazuje na konkretnym piśmie, jak wiele jeszcze innych powojennych tytułów prasowych wymaga dalszej eksploracji naukowej, stanowiącej punkt wyjścia do opracowania ich całościowej monografii.

Geneza pisma i cechy formalno-wydawnicze

Periodyk „Nauka i Sztuka” zaczął być wydawany już jesienią 1945 r., a pierwszy numer ukazał się w październiku i wychodził do września 1948 roku⁴. Łącznie wydrukowano cztery roczniki liczące dziewięć tomów. Numeracja w obrębie tomów była niejednolita, ponieważ raz podawano słownie miesiąc bądź miesiące, za jaki był

² Cyt. za: L. Miller, *Prasa regionu jeleniogórskiego w latach 1945–1958*, „Rocznik Jeleniogórski” 1983, t. XXI, s. 147.

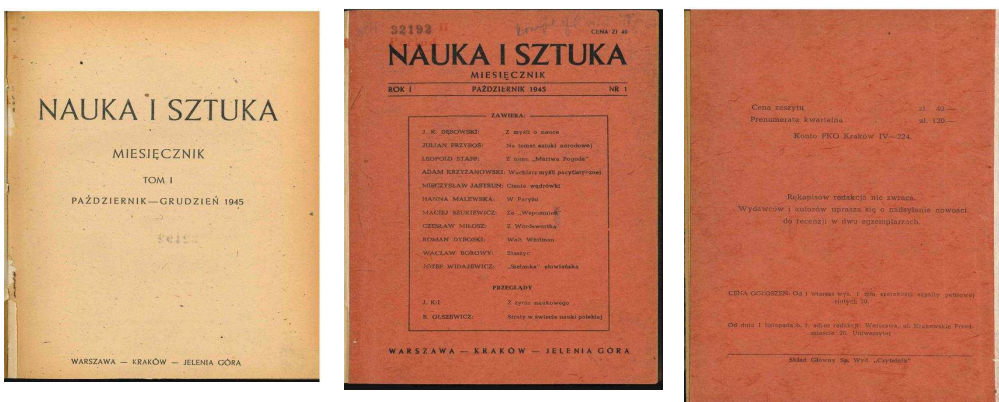
³ Por. m.in. J.B. Kos, *U podnóża Karkonoszy. Z dziejów dolnośląskiego środowiska literackiego*, „Pomosty. Dolnośląski Rocznik Literacki” 1997/98, nr 2/3, s. 158–169; K. Bednarz, *Prasa dolnośląska, [w:] 25 lat prasy na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Kraków 1972; R. Gromerski, *Powstanie i rozwój prasy wrocławskiej w latach 1945–1948*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1969, nr 1, s. 93–101; J. Albin, *Prasa na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*, „Rocznik Wrocławski” 1973, t. 15/16 (1971/1972), s. 87–117.

⁴ Omówiono ten tytuł na podstawie egzemplarza przechowywanego w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Dział Czasopism Bieżących i Dawnych, sygn. 32192 II Per. Dodać należy, że również czasopismo to jest dostępne w sieci w Bazie Academica, cyfrowa jego kopia pochodzi z Biblioteki Narodowej, sygn. mf. 50912.

dany tom (np. T. 1, październik–listopad–grudzień 1945), a innym razem numer cyfrą, stąd sumując wszystkie wymienione miesiące niezależnie jak ujęte na karcie tytułowej, okazało się, że razem wydano 27 numerów. Szata edytorska tego tytułu należała do dość skromnych, okładka broszurowa nie zawierała ilustracji (por. ryc. 1), ale jedynie skrócony spis treści, miała kolor ciemnoczerwony i nie uległa w czasie całego okresu ukazywania się większej zmianie graficznej. Nie ma też danych na temat nakładu pisma. Początkowo cena jednego zeszytu wynosiła 40 złotych, by już w połowie kolejnego roku wzrosnąć do 50 zł, a od lipca 1947 r. zostać podniesiona aż do 150 zł. W pierwszym roku prenumerata kwartalna kosztowała 120 zł, lecz już w latach następnych znacznie wzrosła.

Na przykładzie ceny pisma „Nauka i Sztuka” widać, jak szybko w tym czasie w Polsce postępowała inflacja, a jest to istotne, gdyż w zasadzie do dzisiaj rosnąca w danym roku cena książek i czasopism, obok podstawowych produktów spożywczych, pozostaje jednym z głównych mierników wskaźnika inflacji. Czasopismo to nie rozchodziło się w pełnym nakładzie, ponieważ w 1947 r. w tomie V z lipca–sierpnia–września ukazała się na stronie redakcyjnej informacja, że wszystkie wcześniejsze tomy i numery można w komplecie lub pojedynczo nabyć w księgarni „Czytelnika” we Wrocławiu przy ulicy Krupniczej, a dodatkowo pojedyncze numery zamawiać przez administrację pisma z wpłatą na konto.

Z dużym prawdopodobieństwem można za to założyć, że na zakończenie jego wydawania miały wpływ dwa wydarzenia polityczne, znacząco zmieniające dotychczasową linię partyjnopropagandową władzy ludowej, w tym politykę prasową, w którą nie wpisywały się działania redakcji omawianego tytułu przez cały okres jego wydawania, może poza ostatnim numerem. Chronologicznie pierwszym z nich była zorganizowana w okresie od 21 lipca do 31 października 1948 r. we Wrocławiu

Ryc. 1. Okładka, karta przedtytułowa i tytułowa pierwszego numeru czasopisma „Nauka i Sztuka” z 1945 r.

Źródło: Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. 32192 II Per.

krajowa Wystawa Ziem Odzyskanych, prezentująca odbudowę tych terenów⁵, a drugim stało się utworzenie 15 grudnia 1948 r. Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) w wyniku połączenia Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Partii Socjalistycznej. Te dwa fakty historyczne, a szczególnie prawie roczny okres przygotowani do nich, zaważyły na zmianie i znacznym zaostrzeniu kursu politycznego w Polsce, od tego momentu ukierunkowanego na ideologię stalinowską. Ponadto propagowano jeszcze w pierwszych powojennych latach treści z zakresu nauki oraz wiedzy literackiej nawiązujące do okresu dwudziestolecia międzywojennego. W tym czasie zaczęły być już napiętnowane i odgórnie likwidowane tytuły prasowe odporne i niepodporządkowujące się nakazom partii obowiązującym w nowej rzeczywistości politycznej. Analiza zawartości treściowej „Nauki i Sztuki” potwierdza, że szybkie umacnianie się władzy komunistycznej w Polsce miało wpływ na prace w nim publikowane oraz coraz częściej propagandowy charakter pisma.

Genezy pisma należy upatrywać w tendencjach propolskich na Ziemiach Odzyskanych. W omawianym okresie, co oczywiste, była bardzo duża dominacja nauki i kultury niemieckiej, stąd władza ludowa dążyła do szybkiego pokazania polskich korzeni tych terenów, aby „oswoić” z nimi ludność napływową. Z braku innych możliwości informacyjnych i propagandowych uznano, że temu celowi najlepiej przysłuży się prasa. „Nauka i Sztuka” była czasopismem naukowym o profilu humanistyczno-społecznym, jednak nie do końca wiadomo, jaki kierunek publikacyjny przybrała, gdyż w numerze pierwszym nie zamieszczono ani słowa wstępnego, ani przedmowy, w których najczęściej zamieszcza się takie informacje skierowane od redakcji do potencjalnego grona czytelników.

Inicjatorami, a zarazem pierwszymi redaktorami „Nauki i Sztuki” byli dwaj profesorowie: Julian Krzyżanowski (1892–1976) i Stefan Maria Kuczyński (1904–1984). Obydwu znano w środowisku naukowym, głównie literaturoznawczym i historycznym, przy czym Krzyżanowski w omawianym okresie pracował głównie w Warszawie, ale też w pierwszych latach powojennych związał się z polonistyką wrocławską jako jeden z twórców polonistycznego ośrodka uniwersyteckiego i życia literackiego na Dolnym Śląsku. Z kolei Kuczyński osiadł po wojnie we Wrocławiu i tu podjął pracę na Uniwersytecie Wrocławskim, by od 1954 r. przenieść się na Uniwersytet Łódzki, a od 1963 r. na Uniwersytet Śląski w Katowicach. Początkowo adres redakcji mieścił się, jak odnotowano na stronie przedtytułowej pisma, w „Warszawie, ul. Krakowskie Przedmieście 26, Uniwersytet”, ale w stopce redakcyjnej tego samego rocznika i numeru pierwszego znajduje się zapis „adres Redakcji: Kraków, ul. J. Lea 15a”. Może to wynikać z faktu, że miejscem wydania, zgodnie z informacją zawartą na stronie tytułowej, były aż trzy miasta: Warszawa – Kraków – Jelenia Góra. Czasopismo to wychodziło z zasiłku Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz Mi-

⁵ Por. J. Tyszkiewicz, *Sto wielkich dni Wrocławia. Wystawa Ziem Odzyskanych we Wrocławiu a propaganda polityczna Ziem Zachodnich i Północnych w latach 1945–1948*, Wrocław 1997.

nisterstwa Oświaty⁶. Zmiana nastąpiła od tomu V wydanego w 1947 r., kiedy w numerze lipiec–sierpień–wrzesień po raz pierwszy od momentu pojawienia się tego tytułu na rynku wydawniczym zamieszczono słowo od Redakcji. Wyjaśniono w nim, że (pisownia oryginalna — przyp. aut.):

po parumiesięcznej przerwie podejmujemy ponownie wydawnictwo „Nauki i Sztuki” w nowym układzie czasowym, jako kwartalnika, i w nowym składzie redakcyjnym. Wydawnictwo nasze ma służyć publikacjom naukowym wszelkich działów, nie ograniczając się tylko do zagadnień humanistycznych, również wiedzy o sztuce i publikacjom popularno-naukowym o charakterze poważniejszym⁷.

W tym czasie czasopismo z miesięcznika przekształcono w kwartalnik, czyli zmniejszono częstotliwość jego ukazywania się. Zmianie uległo też miejsce wydawania na Jelenia Góra – Wrocław (już bez Warszawy), a publikacja tego tytułu była finansowana tylko z zasiłku Ministerstwa Kultury i Sztuki. Od tego momentu funkcję redaktora pełnił jedynie Stefan M. Kuczyński. Od rocznika III T. V (lipiec–wrzesień) powołano tzw. doradcze kolegium redakcyjne, związane z wrocławskim środowiskiem naukowym, w osobach: Stanisław Hubert (1905–1983) — prawnik, Mieczysław Kreutz (1893–1971) — filozof i psycholog, Julian Krzyżanowski, Kazimierz Szarski (1904–1960) — zoolog, ornitolog i Seweryn Wysłouch (1900–1968) — historyk prawa. Nazwiska osób tworzących kolegium redakcyjne świadczą o dążeniu do utrzymania wysokiego poziomu merytorycznego czasopisma, przy czym późniejsze losy większości z wyżej wymienionych wybitnych uczonych (represje, zwolnienie z uczelni, przeniesienie do innego ośrodka naukowego) pozwalają na stwierdzenie, że kolegium redakcyjne nie szło z duchem zmian socjalistycznych i starało się oddzielać naukę od polityki, co jak się ostatecznie okazało, nie do końca było możliwe i akceptowane przez władzę ludową. Prawdopodobnie miało to wpływ na czasowe zawieszenie wydawania „Nauki i Sztuki” w 1947 r., by ostatecznie doprowadzić do zaprzestania jego publikacji w roku kolejnym ze względu na stałe zamieszczanie tekstów autorów uznanych za sanacyjnych i nieprawomyślnych politycznie (będzie o tym mowa w dalszej części tego artykułu).

Redakcja i administracja mieściły się w Jeleniej Górze przy ul. Norwida 9, a wydawcą był Śląski Zespół Wydawniczy. Jelenia Góra okazała się dogodnym miejscem działalności różnych redakcji (m.in. tu redagowano miesięcznik „Śląsk” wychodzący w podobnym okresie), gdyż w zasadzie nie ucierpiała w wyniku działań wojennych i miasto to nie doznało większych zniszczeń niż zrujnowany w 90 proc.

⁶ Skład Główny: Sp. Wyd. „Czytelnik”. Wydawnictwo: Jelenia Góra, Norwida 9. Dodatkowo tylko Tom IV z 1946 r. nr 7 (10)–9 (12) (lipiec–sierpień–wrzesień) wydano z zasiłku Ministerstwa Kultury i Sztuki, Ministerstwa Oświaty oraz Wojewódzkiego Urzędu we Wrocławiu. (Wówczas miejsce wydania zmieniono na Warszawa – Wrocław [zamiast Kraków] – Jelenia Góra).

⁷ *Od Redakcji*, „Nauka i Sztuka. Kwartalnik” [dalej: NiS] 1947, t. V, lipiec–sierpień–wrzesień, b.s.

Wrocław, który jeszcze kilka lat po dramacie walk o Festung Breslau podnosił się z popiołów i wszechobecnych zgłiszcz. W Jeleniej Górze — jak podaje Lesław Miller — działała drukarnia wyposażona w osiem linotypów, stereotypię, maszynę rotacyjną i trzy maszyny płaskie, a papier pozyskiwano z pobliskich fabryk papieru zlokalizowanych w Jeleniej Górze, Janowicach Wielkich, Miłkowie i Karpaczu⁸. Pismo „Nauka i Sztuka” przez cały okres ukazywania się wychodziło w formacie A5 w miękkiej okładce bez ilustracji, a poszczególne numery miały różną objętość (roczniki I–II to obszernie treściowo tomy, jedynie rocznik III był bardzo skromny objętościowo, ale już ponownie rocznik IV — obszerny, podobnie kolejne). W latach 1945–1946 stosowano numerację ciągłą stron, a po zmianie częstotliwości na miesięcznik poszczególne numery otrzymały już odrębną paginację.

Krąg autorski czasopisma „Nauka i Sztuka”

W ciągu trzech lat ukazywania się omawianego czasopisma opublikowano w nim teksty aż 95 autorów koncentrujących się wokół nauki, kultury, literatury i sztuki. Spośród nich tylko jeden w latach 1945–1948 zamieścił cztery artykuły, był to Artur Śliwiński (1877–1953), postać bardziej znana ze świata polityki, premier Polski w 1922 r., a w latach 1935–1939 senator IV i V kadencji w II RP, ale także historyk i publicysta⁹. Trzech innych wydrukowało w tym tytule po trzy teksty (Adam Krzyżanowski, Julian Krzyżanowski i Henryk Barycz), a dziesięciu po dwie prace (J.K. Dębowski, Waław Borowy, Roman Ingarden, Jerzy E. Płomieński, Juliusz Kleiner, Jan Stanisław Bystroń, Mieczysław Smolarski, Stanisław Dobrowolski, Marian Haisig i K.W. Zawoziński). Pozostali autorzy w liczbie 81 mieli tylko jedną publikację w „Nauce i Sztuce”. Łącznie, nie licząc materiałów ujętych w dziale „Przeglądy” i „Z ostatnich wydawnictw”, ukazało się w tym tytule 116 różnego rodzaju artykułów naukowych oraz innych prac teoretycznych, a także esejów, utworów literackich i z zakresu sztuki. Należy podkreślić, że większość uczonych publikujących w tym czasopiśmie cieszyła się uznaniem i autorytetem w świecie naukowym, wielu reprezentowało środowisko literackie oraz artystyczne. Najczęściej kontynuowali oni działalność, którą rozpoczęli jeszcze w okresie przedwojennym, a przerwana lub prowadzona potajemnie w czasie wojny, co jak się później okazało, nie było dobrze widziane przez władzę ludową. Można z dużym prawdopodobieństwem założyć, że to właśnie spowodowało najpierw zawieszenie wydawa-

⁸ L. Miller, *Prasa regionu jeleniogórskiego...*, s. 147.

⁹ Artur Śliwiński, por. https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=000001676&find_code=-SYS&local_base=ARS10 [dostęp: 29.02.2024].

nia pisma „Nauka i Sztuka”, a potem jego nagłe zamknięcie. Inną przyczyną mogło być to, że w niewielkim stopniu dopuszczano do udziału w tworzeniu pisma młodych i początkujących pracowników nauki, trudno im się było przebić z publikacją wyników badań. W pierwszej grupie z pokolenia przedwojennego prym wodziły osoby wywodzące się ze środowiska ogólnopolskiego, w tym mające korzenie kresowe, przeważnie lwowskie czy wileńskie, a po wojnie związane z Uniwersytetem Wrocławskim. Wśród nich dominowali historycy: Henryk Barycz (1901–1994), Ludwik Bazylow (1915–1985), Władysław Czapliński (1905–1981), historycy literatury: Stanisław Łempicki (1886–1947), Stanisław Adamczewski (1883–1952), Stanisław Pigoń (1885–1968), Juliusz Kleiner (1886–1957), Waław Borowy (1890–1950), Janina Kulczycka-Saloni (1912–1998), Stefan Kawyn (1904–1968), filolog klasyczny Jerzy Kowalski (1893–1948), historyk sztuki Władysław Podlacha (1875–1951), prawnicy i ekonomiści: Lesław Adam (1908–1979), Wincenty Styś (1903–1960), Konstanty Grzybowski (1901–1970), Stanisław Hubert (1905–1983) i Andrzej Mycielski (1900–1993), filozofowie: Władysław Tatarkiewicz (1886–1980), Roman Ingarden (1893–1970), Bogdan Suchodolski (1903–1992), fizyk Czesław Białobrzezski (1878–1953) czy socjolog i etnograf Jan Stanisław Bystron (1892–1964), by wymienić tylko najbardziej znakomite nazwiska. Większość tych badaczy, obok swych głównych specjalności, zajmowała się historią i filozofią nauki oraz problematyką naukoznawczą.

Na łamach „Nauki i Sztuki” publikowano wiele tekstów literackich, zarówno prozatorskich, jak i poetyckich, głównie autorów żyjących współcześnie, ale mających już duże osiągnięcia na polu literackim, takich jak: Leopold Staff, Stanisław Hellsztyński, Czesław Jastrzębiec-Kozłowski, Julian Przyboś, Mieczysław Jastrun, Edward Kozikowski, Anna Świerszczyńska, Hanna Malewska, Stanisław Marczak-Oborski. Nie zabrakło też klasyków literatury polskiej, m.in. Elizy Orzeszkowej czy Marii Konopnickiej, za to prawie w ogóle nie drukowano przekładów klasyków literatury światowej, jedynie angielskiego poetę Williama Wordswortha. W piśmie zamieszczano też przedruki prac polskich artystów. Przykładem może być obszerny materiał ilustracyjny prezentujący karykatury autorstwa Stanisława Wyspiańskiego w opracowaniu Waław Puchalskiego, opublikowany w R. IV. z 1948 r., w dwóch częściach: w tomie VII (zajmujący 40 stron, czyli ok. 1/4 objętości tomu) i w tomie VIII (aż 87 stron, prawie 1/2 objętości tomu). Warto dodać, że niemal całe grono autorów stanowiły wybitne postacie ze świata nauki, literatury i sztuki, co pokazuje wielkie starania redakcji o pozyskiwanie do kolejnych numerów ciągle nowych współpracowników o znanych nazwiskach, zasłużonych na polu nauki i kultury polskiej.

Działy i zawartość treściowa czasopisma ze szczególnym uwzględnieniem tematyki dotyczącej Ziemi Zachodnich i kultury regionalnej

Czasopismo „Nauka i Sztuka” miało stałe działy. Najwięcej miejsca zajmowała część artykułowa, obejmująca ok. 70 proc. wszystkich treści, poświęcona problematyce z zakresu filozofii, nauki, historii, historii literatury i sztuki, polityki, prawa, ekonomii, astronomii i architektury. Publikowano dużo literatury wspomnieniowej, epistolarnej i biograficznej, przeważnie dotyczącej okresu drugiej wojny światowej oraz fragmentów rodzimych utworów literackich, poezji i prozy, jednak niewiele przekładów z języków obcych na polski. Od początku ukazywania się pisma osobną część stanowił dział „Przeglądy”, zawierający recenzje publikacji naukowych, rzadziej literackich. W dziale tym naprzemiennie w poszczególnych numerach publikowano również kroniki: *Literacką* i/ lub *Teatralną* (np. w t. I październik–listopad–grudzień 1945 r.) oraz od 1947 r. poddział *Z prasy*, w którym krótko opisywano nowo ukazujące się czasopisma, m.in. „Wiedzę i Życie” czy „Prawo i Państwo”. Często pojawiały się w nim informacje dotyczące instytucji naukowych i szkolnictwa wyższego, nie tylko krajowego, ale i zagranicznego (przykładem informacja pt. *Polskie życie uniwersyteckie w Wielkiej Brytanii w latach 1940–1945*¹⁰ czy K. Majewskiego *Humanistyczne instytuty naukowo-badawcze*¹¹, podobnie S. Kuczyńskiego *Z życia polskich towarzystw naukowych*¹²) bądź komunikaty dotyczące m.in. reaktywacji Polskiego Słownika Biograficznego¹³. W tomie I z 1945 r. wprowadzono jako odrębny dział „Z ostatnich wydawnictw” prezentujący nowości i omówienia książek polecanych czytelnikom, który w późniejszych tomach nie był już wyodrębniany, ale nadal zamieszczano opisy bibliograficzne i krótkie notki nowo ukazujących się książek naukowych i popularnonaukowych.

Również na końcu wybranych tomów prezentowano informacje o stratach wojennych poniesionych przez nasz kraj. Na przykład w t. I opublikowano część zatytułowaną *Straty w świecie nauki polskiej*, bardzo cenny materiał dotyczący strat osobowych w nauce polskiej z podziałem na działy, takie jak: I. Teologia, II. Medycyna, III. Nauki prawne, ekonomiczne i społeczne, IV. Nauki humanistyczne, V. Matematyka, nauki przyrodnicze, geografia, VI. Technika i rolnictwo. Z kolei rocznik II tom II zawierał tekst Stanisława Marcza-Oborskiego *O młodych literatach poległych w Warszawie*, w którym wymieniono młodych poetów i pisarzy debiutujących w czasie wojny, a poległych w czasie Powstania Warszawskiego.

¹⁰ NiS 1946, R. II, T. III, nr 4, s. 113–128.

¹¹ NiS 1948, R. IV, T. VII, styczeń–luty–marzec, s. 170–172.

¹² Tamże, s. 172–175.

¹³ NiS 1946, R. II, T. III, nr 5–6 (8–9), s. 377–395.

Podobnie w roczniku III tomie VI zamieszczono *Straty literatury polskiej w czasie ostatniej wojny* autorstwa Edwarda Kozikowskiego.

W pierwszych dwóch latach na łamach czasopisma „Nauka i Sztuka” prezentowano wypowiedzi pisemne oraz wykłady uczonych istotne dla ogólnopolskiego i wrocławskiego środowiska naukowego, publicznie wygłoszone podczas ważnych uroczystości naukowych. Przykładem może być wykład inauguracyjny Hugona Kowarzyka *Życie jako zagadnienie elektrofizyczne* w auli Uniwersytetu Wrocławskiego na okoliczność otwarcia Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej 9 czerwca 1946 r.¹⁴ czy odczyt Jerzego Kowalskiego z okazji utworzenia Towarzystwa Naukowego we Wrocławiu 10 czerwca 1946 r.¹⁵ Również w późniejszych rocznikach publikowano wystąpienia, które starano się poddać naukowej dyskusji. W roczniku IV z 1948 r. znalazły się w piśmie dwa referaty dyskusyjne wygłoszone na Konferencji Rektorów Akademii Sztuk Pięknych i Dyrektorów Wyższych Szkół Plastycznych w Warszawie w październiku 1947 r., autorstwa Stanisława Szczepańskiego *Rola wyższych szkół plastycznych jako uczelni artystycznej*¹⁶, a także Stefana Wegnera *Program szkoły wobec potrzeb życia gospodarczego*¹⁷. Oczywiście, również one zawierały pojedyncze treści zgodne z polityką ówczesnych władz politycznych, pokazujące kierunek przemian w nauce wytyczony przez doktrynę socjalistyczną na wzór radziecki, jednak niepozbawione krytycznych uwag i sugestywnych aluzji do istniejącego stanu rzeczy.

Poddając analizie treści zamieszczone w części artykułowej pod kątem historyczno-ideologicznym, ukierunkowanym głównie na sytuację Ziem Zachodnich, widać wyraźnie, że w pierwszej fazie ukazywania się pisma „Nauka i Sztuka”, czyli w latach 1945–1946, nie były one nastawione propagandowo, zgodnie z oczekiwaniami władzy ludowej, czego zapewne wymagano od redakcji pisma wydawanego przecież na Ziemiach Odzyskanych. Można się nawet pokusić o stwierdzenie, że redaktorom udało się przez cały okres ukazywania się tytułu utrzymać wysoki, naukowy poziom bez odniesień politycznych, nawet wówczas, gdy poruszano tematy historyczne, polityczne czy prawne. Ten stan rzeczy pismo zawdzięczało także wybitnym naukowcom, którzy kontynuowali badania i niejednokrotnie drukowali teksty wcześniejsze, ale nigdzie niepublikowane, napisane przed drugą wojną światową, nad którymi pracowali w czasie wojny i tuż po jej zakończeniu, będące szkicami albo fragmentami większej pracy. Najczęściej odnotowywano to w przypisie pierwszym, informując czytelników o tym fakcie. Za przykład może służyć tekst Romana Ingardena *O dziele architektury* (tu przypis 1):

¹⁴ NiS 1946, R. II, T. III, nr 5–6 (8–9), s. 316–323.

¹⁵ Tamże, s. 143–150.

¹⁶ NiS 1948, R. IV, T. VII, s. 161–164.

¹⁷ Tamże, s. 170–172.

artykuł niniejszy stanowił pierwotnie — w trochę krótszej postaci — jeden paragraf ostatniego rozdziału mojej książki o dziele literackim. Ze względów technicznych nie wszedł wówczas w skład ogłoszonej redakcji tej książki [1930]. Obecnie, rozwinięszy niektóre jego myśli, przedkładał te rozważania czytelnikom. Stanowią one pewną całość, a zarazem jeden z członów teorii sztuki w ogóle¹⁸.

Podobnie tekst Jerzego Antoniewicza *O metodę archeologiczną w badaniach nad naszym średniowieczem* (tu przypis):

artykuł niniejszy jest szkicem do większej pracy, nad którą pracuje autor od pewnego czasu; w artykule tym świadomie pominięto wnioski i postulaty w zakresie organizacji nauki, które będą ujęte osobno, zaś zawarte w nim uwagi mają charakter dyskusyjny¹⁹.

Publikowano również teksty na nowo odtworzone, pisane przed wojną bądź w czasie wojny, które uległy zniszczeniu, np. artykuł Józefa Puzyny *Początki państwowości i dynastii litewskiej według najnowszych badań*. W podtytule zamieszczono następującą adnotację

Józef Puzyna, znany badacz wcześniejszych wieków w. ks. Litewskiego, dwukrotnie, podczas ostatniej wojny, postradał owoc wieloletnich swych poszukiwań naukowych, zawarty w rękopisie dużej rozprawy pt. *W. Ks. Litewskie przed Mendogiem*. Ponieważ wierzymy, że szanowny Autor zrekonstruuje chociaż częściowo spalony tom — artykuł niniejszy drukujemy bez aparatu źródłowego, jako sprawozdanie z wyników pewnej części spalonego rękopisu. Redakcja²⁰.

Niewątpliwie pojawiały się w poszczególnych artykułach wzmianki o ZSRR, ale były one nieliczne i opatrzone komentarzem. Na przykład w tomie I pt. *Na temat sztuki narodowej*, Julian Przyboś mógł swobodnie napisać, że:

Sztuka staje się narodową wtedy, jeśli osiąga wśród sztuk innych narodów stopień pełnej doskonałości, najwyższą wśród nich rangę artystyczną. Dlatego też narody, mające dobrą sztukę, nie mówią o potrzebie „narodowej” literatury czy malarstwa²¹.

Jedynie w zakończeniu tego artykułu pisarz konstatuje, że

Krajem o najbardziej postępowej ideologii społecznej jest Związek Radziecki, na przemiany twórcze tego kraju winny być zwrócone uważne spojrzenia pisarza nie po to, aby

¹⁸ NiS 1946, R. II, T. II, nr 1, s. 3–26.

¹⁹ NiS 1947, R. III, T. V, s. 149–165.

²⁰ NiS 1947, R. III, T. VI, s. 162–170.

²¹ NiS 1945, T. I, s. 14–19.

wzorować się na współczesnej literaturze sowieckiej, lecz by unikając jej błędów, przejąć się społeczną odpowiedzialnością za słowo pisarskie [...]”²².

Owszem, coraz częściej na łamach tego tytułu zaczęły się pojawiać tematy nyle poświęcone ZSRR, jego polityce, nauce i kulturze, ile głównie omawiające historię Rusi i Rosji. Przykładem niech będzie m.in. artykuł S. Kuczyńskiego *O początkach Rusi*²³. Wywody w nim zawarte oparte zostały na dotychczasowych badaniach różnych uczonych (głównie rosyjskich i radzieckich) i przedstawione bez nachalności propagandowej, rzetelnie i zgodnie z ówczesnym stanem badań. Podobnie opublikowany w tomie III w kwietniu 1946 r. tekst autorstwa Jana Czekanowskiego *Ze slawistycznej kuchni*²⁴ był relacją z prac różnych uczonych dotyczących języka rosyjskiego oraz danych toponomastycznych, zawierał rzetelne wywody, a drobne uwagi odnoszące się do ZSRR nie były znaczące dla całości tekstu czy wywodu naukowego. Również w części literackiej początkowo zamieszczano poezje znanych polskich autorów, by w kolejnych tomach coraz częściej publikować, choć nadal rzadko, jednak prozę rosyjską, a nie radziecką.

Większe zmiany w tym zakresie zachodzą dopiero pod koniec 1947 r. Zaczynają się wtedy pojawiać w „Nauce i Sztuce” artykuły zawierające wyraźnie ukierunkowane politycznie poglądy autorów. Praca Krystyny Pieradzkiej *Piastowie śląscy na Łużycach do połowy XIV w. Początki państwowości i dynastii litewskiej według najnowszych badań* kończy się stwierdzeniem

[...] że tu w nadgranicznych ziemiach nad Nisą Łużycką nie jesteśmy dziś po raz pierwszy w dziejach. Od Bolesławów po wiek XV można na podstawie (niesfałszowanych!) faktów historycznych ustalić przebieg nieustępliwej walki o te ziemie, która znalazła takich obrońców jak Henryk jaworski i Bolko świdnicki, przed 600 przeszło laty²⁵.

Z kolei tekst opublikowany w 1947 r. przez Artura Śliwińskiego *Realizm polityczny a polityczne szaleństwo* opatrzony został przypisem I: „Artykuł niniejszy jest rozdziałem przygotowywanej do druku rozprawy pt. «Tragedia i sens powstań polskich»”²⁶. Ciekawy zapis znalazł się też w przypisie do tytułu artykułu, w przypadku ostatniej części prac poświęconych powstaniom polskim, wspomnianego wyżej autora, ale opublikowanego już w 1948 r. We fragmencie dotyczącym Powstania Warszawskiego i zburzenia Warszawy, oczywiście gloryfikującym powstanie, widnieje adnotacja, że

²² Tamże.

²³ NiS 1946, R. II, T. II, nr 3, s. 279–297.

²⁴ NiS 1946, R. II, T. III, nr 4 (7), s. 46–59.

²⁵ NiS 1947, R. III, T. VI, październik–grudzień, s. 150–161.

²⁶ Tamże, s. 29–41.

Praca niniejsza stanowi środkowe rozdziały z rozprawy „Tragedia i sens powstań polskich”. Redakcja zastrzega, że poglądy wyrażone przez Autora artykułu reprezentują jedynie samego Autora²⁷.

W ostatnim roczniku „Nauki i Sztuki” wydanym w 1948 w tomie IX już wyraźnie da się zauważyć, że autorzy pisali teksty pod naciskiem cenzury. Widoczny jest w nich wpływ polityki stalinowskiej na treść artykułów zawartych w piśmie. W pracy *Konstytucja ZSRR* autor Andrzej Mycielski w dość nietypowy sposób komentuje konstytucję radziecką (pisownia oryginalna — przyp. aut.):

Czy jednak sam fakt, że konstytucja radziecka jest dziełem na daleką przyszłość obliczonym i szerokie dziedziny życia ogarniającym, usprawiedliwiałoby równocześnie twierdzenie, że jest ona całością ostatecznie skryształizowaną i niezmienną? Nic podobnego! Nie było to bynajmniej intencją jej twórców. Możliwość zmiany konstytucji Z.S.R.R. przewidziana jest w ostatnim artykule (146). Może być ona zawsze dokonana na mocy uchwały Rady Najwyższej Związku, powziętej odpowiednio kwalifikowaną większością (i faktycznie już w pewnym zakresie 25.II.1947 dokonana została). Stalin mówiąc o swym cytowanym już przeze mnie referacie o znaczeniu nowej Konstytucji, tak o niej mówi: „Będzie to dokument historyczny, traktujący prosto i zwięźle, w stylu niemal protokółarnym o faktach zwycięstwa socjalizmu w Z.S.R.R., o faktach wyzwolenia mas pracujących Z.S.R.R. z niewoli kapitalistycznej, o faktach zwycięstwa w Z.S.R.R. rozwinętej do końca, konsekwentnej demokracji”²⁸.

Z kolei Wincenty Styś w artykule poświęconym *Radzieckiej gospodarce planowej widzianej oczami planisty* zauważa w jego końcowej części, że

Cyfry te są dowodem, że pod względem szybkości rozwoju gospodarczego Związek Radziecki przewyższył wszystkie bez wyjątku kraje kapitalistyczne. Oto zwycięstwo gospodarki planowej nad bezplanową. Przedsięwzięcie uwieńczonej takim powodzeniem próby przeplanowania całości życia gospodarczego wielomilionowej społeczności ludzkiej jest zapewne największym wyczynem ducha ludzkiego w naszym stuleciu, wyczynem skierowanym nie na niszczenie, ale na budowanie dla dobra najszybszych mas²⁹.

Następnie Lesław Adam rozważania poświęcone *Gospodarce skarbowej Związku Radzieckiego* zamyka stwierdzeniem „na zakończenie należy wspomnieć o dużym udziale naukowców, specjalistów radzieckich z zakresu skarbowości, którzy współpracują w dziele budowy i rozwoju systemu skarbowego”³⁰.

²⁷ NiS 1948, R. IV, T. IX, lipiec–sierpień–wrzesień, s. 91.

²⁸ Tamże, s. 3–9.

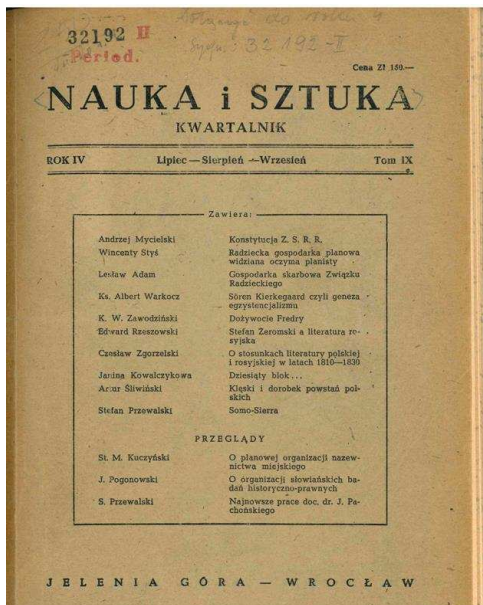
²⁹ Tamże, s. 10–16.

³⁰ Tamże, s. 17–24.

W tych wypowiedziach widać już wyraźnie, że ich autorzy podlegają naciskom politycznym, gdyż bardzo dobrze oceniają gospodarkę planową pod każdym względem, prawnym, gospodarczym i skarbowym. Niebawem ci trzej autorzy pożegnają się — w wyniku stalinowskich represji — z pracą na Uniwersytecie Wrocławskim bądź zostaną karnie przeniesieni na inne poślednie stanowiska, a nawet relegowani z uczelni i powrócą na Uniwersytet Wrocławski dopiero po 1956 r.

Analiza ilościowa i jakościowa zawartości bibliografii czasopisma „Nauka i Sztuka” pozwala na wyciągnięcie kilku wniosków podsumowujących. Łącznie w tym czasopiśmie opublikowano 116 różnego typu prac: naukowych, publicystycznych, literackich i popularnonaukowych. Najwięcej znalazło się w nim tekstów z zakresu literaturoznawstwa (34 prace na 116), historii (28/116), filozofii (10/116), teorii i historii sztuki (7/116) oraz nauki i naukoznawstwa (5/116). Sporadycznie pojawiały się artykuły poświęcone przyrodoznawstwu, archeologii, religii, psychologii i bibliografii. Pewnym zaskoczeniem może być fakt, że jedynie dwa teksty dotyczyły w całości *stricte* zagadnień politycznych i ideologicznych, a dodatkowo jeszcze w ujęciu filozoficznym. Wynikać to mogło przypuszczalnie z faktu, że Stefan M. Kuczyński w tym samym okresie był redaktorem innego czasopisma ukazującego się we Wrocławiu — „Śląsk. Miesięcznik ilustrowany”, mającego bardziej charakter popularyzatorski, stąd znacznie więcej zamieszczono w nim treści propagujących wiedzę o regionie, kulturze i literaturze wśród ludności osiadłej na Ziemiach Zachodnich. Jednak i ono przestało się ukazywać w listopadzie 1948 r., podobnie jak „Nauka i Sztuka”.

W zasadzie nie wiadomo, dlaczego „Nauka i Sztuka” przestała wychodzić, ale można założyć, że zarówno dobór autorów, jak i kierunek wytyczony przez redakcję nie był zgodny z linią polityczną komunistycznych władz, tym bardziej że po przejrzaniu wszystkich tomów autorka artykułu nie zauważyła, aby starano się pokazywać w tym czasopiśmie Ziemię Odzyskaną w świetle ich „powrotu do Macierzy” i „mających ich piastowskie korzenie”, czego niewątpliwie oczekiwano od polskich badaczy w tym okresie.

Ryc. 2. Okładka ostatniego numeru czasopisma „Nauka i Sztuka” z 1948 r.

Podsumowanie

Powyższy przegląd zawartości pokazał, że czasopismo „Nauka i Sztuka” wychodzące przez trzy lata w okresie 1945–1948 z niewielką przerwą w 1947 r. nie było w pierwszych dwóch latach poddane indoktrynacji. Redakcja zamieszczała teksty o wysokim poziomie naukowym, zapraszając do współpracy autorów wybitnych, znanych ze swych osiągnięć naukowych uzyskanych już w okresie przedwojennym. Podobnie publikowane w nim utwory poetyckie i fragmenty tekstów prozatorskich były starannie dobierane pod względem tematycznym i autorskim. Na jego kartach pojawiało się jednak zdecydowanie za mało tekstów autorstwa początkujących ludzi nauki i twórców kultury, którzy by mogli zadebiutować w tym piśmie. Rok 1948 okazał się niekorzystny, jeżeli chodzi o czasopisma zarówno naukowe, jak i społeczno-kulturalne ukazujące się we Wrocławiu, gdyż ze względu na zbyt małe zaangażowanie polityczne i propagandowe w zasadzie z dnia na dzień przestały się ukazywać. Taki też los spotkał „Naukę i Sztukę”. Nadal nie są jasne okoliczności zaprzestania wydawania tego pisma (nawet pod odwilży 1956 r. nie doszło do jego wznowienia).

Bibliografia

Źródła

„Nauka i Sztuka” 1945–1948.

Opracowania

Albin J., *Prasa na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*, „Rocznik Wrocławski” 1973, t. 15/16 (1971/1972), s. 87–117.

Artur Śliwiński, por.

https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=000001676&find_code=SYS&local_base=ARS10 [dostęp: 29.02.2024].

Bednarz K., *Prasa dolnośląska*, [w:] *25 lat prasy na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Kraków 1972.

Gromerski R., *Powstanie i rozwój prasy wrocławskiej w latach 1945–1948*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1969, nr 1, s. 93–101.

Kos B., *U podnóża Karkonoszy. Z dziejów dolnośląskiego środowiska literackiego*, „Pomosty. Dolnośląski Rocznik Literacki” 1997/98, nr 2/3, s. 158–169.

Miller J., *Prasa regionu jeleniogórskiego w latach 1945–1958*, „Rocznik Jeleniogórski” 1983, t. 21, s. 143–156.

Szajkiewicz W., *Prasa wrocławska w roku 1945*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1973, t. 12, z. 1, s. 57–84, online:

https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Rocznik_Historii_Czasopismnictwa_Polskiego/Rocznik_Historii_Czasopismnictwa_Polskiego-r1973-t12-n1/Rocznik_Historii_Czasopismnictwa_Polskiego-r1973-t12-n1-s57-84/Rocznik_Historii_Czasopismnictwa_Polskiego-r1973-t12-n1-s57-84.pdf [dostęp: 25.04.2024].

Tyszkiewicz J., *Sto wielkich dni Wrocławia. Wystawa Ziem Odzyskanych we Wrocławiu a propaganda polityczna Ziem Zachodnich i Północnych w latach 1945–1948*, Wrocław 1997.